

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Η Αγία Σοφία και οι Άγιοι Απόστολοι της Κωνσταντινούπολης από αυτοκρατορικά ιερά σε σύμβολα κατάκτησης. Η συμβολική διαχείριση της μνήμης από τη βυζαντινή και την οθωμανική αυτοκρατορία

Δημήτριος Θ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ (Dimitrios Th. CHATZILAZAROU)

doi: [10.12681/dchae.34404](https://doi.org/10.12681/dchae.34404)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ (Dimitrios Th. CHATZILAZAROU) Δ. Θ. (2023). Η Αγία Σοφία και οι Άγιοι Απόστολοι της Κωνσταντινούπολης από αυτοκρατορικά ιερά σε σύμβολα κατάκτησης. Η συμβολική διαχείριση της μνήμης από τη βυζαντινή και την οθωμανική αυτοκρατορία. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 401–414. <https://doi.org/10.12681/dchae.34404>

Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΑ ΙΕΡΑ ΣΕ ΣΥΜΒΟΛΑ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ. Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Η Αγία Σοφία και οι Άγιοι Απόστολοι ιδρύθηκαν από την κωνσταντινεία δυναστεία στο πλαίσιο ενός εγχειρήματος δημιουργικής σύνθεσης της ελληνορωμαϊκής με την ιουδαιοχριστιανική παράδοση. Υπήρξαν τα σημαντικότερα αυτοκρατορικά ιερά της Κωνσταντινούπολης με βαθύ αποτύπωμα στην ιστορία και στον πολεοδομικό οργανισμό της. Μετά την Άλωση, η συμβολική διαχείρισή τους, ο σφετερισμός της Αγίας Σοφίας και η αντικατάσταση του ναού των Αγίων Αποστόλων και των αυτοκρατορικών μανσωλείων από το τέμενος του Πορθητή τα ανέδειξε σε διαχρονικά σύμβολα της οθωμανικής κατάκτησης και του θριάμβου του Ισλάμ.

The churches of the Holy Wisdom and of the Holy Apostles, founded by the Constantinian dynasty in the context of a creative synthesis of Imperial Greco-Roman and Judeo-Christian traditions, left a deep imprint on the history and urban organization of Constantinople as the City's most important imperial sanctuaries. After the Fall of 1453, the conversion of Hagia Sophia and the replacement of the Holy Apostles and the imperial mausoleums by the Conqueror's Mosque transformed them into diachronic symbols of the Ottoman conquest and of the triumph of Islam.

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή αυτοκρατορία, Οθωμανική αυτοκρατορία, Αγία Σοφία, Άγιοι Απόστολοι, Κωνσταντινούπολη, Άλωση.

Keywords

Byzantine Empire; Ottoman Empire; Hagia Sophia; Holy Apostles; Constantinople; Fall of 1453.

Στις 11 Μαΐου 330 ο Μέγας Κωνσταντίνος εγκαινίασε την τελευταία βασιλική πόλη του αρχαίου κόσμου, η οποία αναδείχτηκε ως Νέα Ρώμη σε πρωτεύουσα της χριστιανικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στις 29 Μαΐου 1453, ο Μωάμεθ (Μεχμέτ) Β΄ ο Πορθητής κατέλαβε μαζί με την Κωνσταντινούπολη¹ τη νόμιμη διαδοχή των αρχαίων οικουμενικών αυτοκρατοριών των Ασσυρίων, Βαβυλωνίων, Περσών, Ελλήνων και Ρωμαίων². Σημειωτέον, υπήρξε ο μοναδικός ιδρυτής νέας

αυτοκρατορίας που ανέδειξε σε πρωτεύουσα του κράτους του τη βασιλική πόλη που κατέλαβε³. Ως φόρο μνημοσύνης σε έναν από τους σημαντικότερους μελετητές της Κωνσταντινούπολης, τον καθηγητή Cyril Mango, θα διερευνήσουμε τη συμβολική διαχείριση των δύο σημαντικότερων αυτοκρατορικών ιερών χώρων στην τοπογραφία της πόλης με τα πέντε ονόματα (Βυζάντιο, Κωνσταντινούπολη, Νέα Ρώμη, Konstantiniyye, Istanbul) κατά τη διαδρομή από τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή στην οθωμανική αυτοκρατορία.

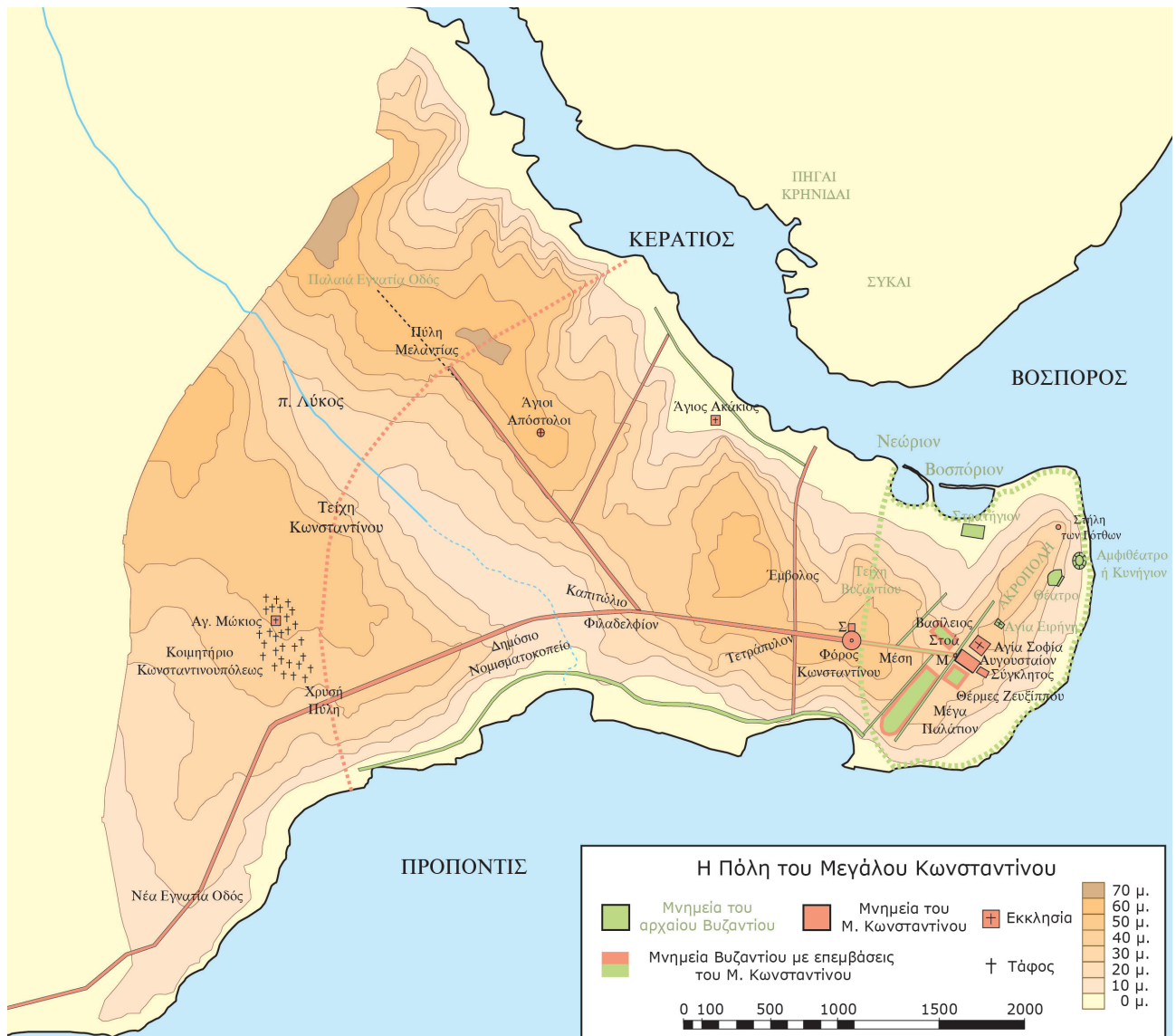
* Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, dimlazarou@yahoo.gr

¹ Sp. Vryonis, «Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul. Evolution in a Millennial Imperial Iconography», I. Bierman κ.ά. (επιμ.), *The Ottoman City and Its Parts. Urban Structure and Social Order*, Νέα Υόρκη 1991, 13-52.

² D. R. Reinsch (εκδ.), *Critobuli Imbriotae Historiae* (CFHB 22), Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1983, 14.18-23 (3.4): «τίς γὰρ οὐκ οἶδεν,

ὡς, ἐξότου γεγόνασιν ἄνθρωποι, τὰ τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἀρχῆς οὐδ' ὄλως ἔμεινεν ἐπὶ τῶν αὐτῶν οὐδ' ἐνὶ γένει τε καὶ ἔθνει περιεκλείσθη, ἀλλ' ὥσπερ πλανώμενά τε αἰεὶ καὶ ἐξ ἔθνῶν ἔθνη καὶ τόπους ἐκ τόπων ἀμειβόντα πανταχοῦ μεταβέβηκε τε καὶ περιέστη, νῦν μὲν ἐς Ἀσσυρίους καὶ Μήδους καὶ Πέρσας, νῦν δὲ ἐς Ἕλληνας καὶ Ῥωμαίους [...].»

³ Παρά τις αντιδράσεις των γαζήδων, που επέμεναν να διατηρηθεί

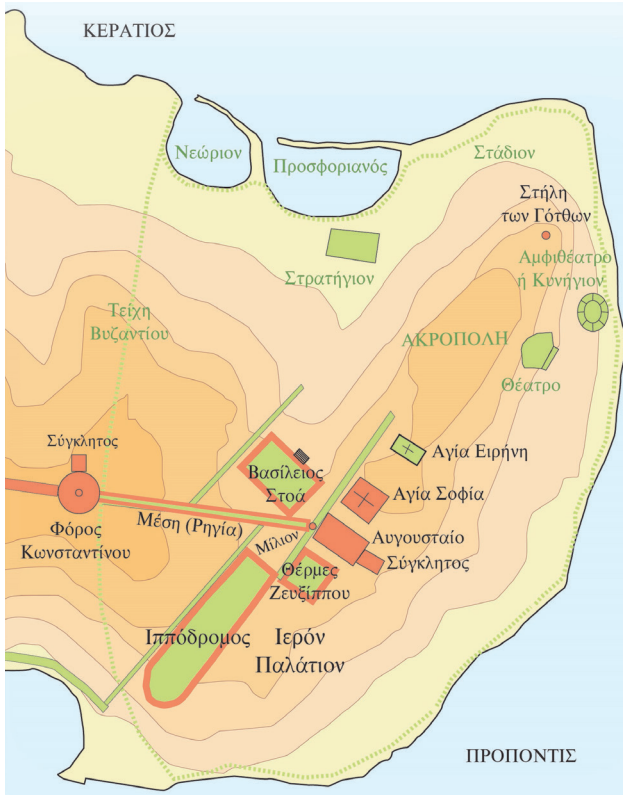
Εικ. 1. Η Πόλη του Μεγάλου Κωνσταντίνου με τα σημαντικότερα μνημεία της.

Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης στη θέση του αρχαίου Βυζαντίου έχει ερμηνευθεί ως συμβολική πράξη, αναμνηστική της νίκης του Κωνσταντίνου επί του

Δικινίου το έτος 324 και της επανένωσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας για πρώτη φορά μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Σεβήρου, το έτος 235⁴. Ο Κωνσταντίνος

ως πρωτεύουσα η Αδριανούπολη, βλ. C. Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley – Λος Άντζελες – Λονδίνο 1995, 147-154. Για τη σημασία του εγχειρήματος, βλ. Ç. Kafescioğlu, *The Ottoman Capital in the Making: The Reconstruction of Constantinople in the Fifteenth Century*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Harvard, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 1996, 1-7. G. Necipoğlu, «From Byzantine

Constantinople to Ottoman Kostantiniyye: Creation of a Cosmopolitan Capital and Visual Culture under Sultan Mehmed II», Ç. Anadol (επιμ.), *From Byzantium to Istanbul, 8000 years of a capital* (κατάλογος έκθεσης, Sakir Sabanci Museum, 5.6 – 4.9.2010), Κωνσταντινούπολη 2010, 262-277, κυρίως 262-265 και 275-277.
⁴ Δ. Χατζηλαζάρου, *Η Βασίλειος Στοά και η σύνθεση του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης. Τοπογραφία, λειτουργίες,*

Εικ. 2. Το μνημειακό κέντρο της Κωνσταντινούπολης (λεπτομέρεια της Εικ. 1).

οικοδόμησε το ανάκτορό του στην περιφέρεια του πολεοδομικού ιστού (Εικ. 1), στο ανατολικό άκρο της χερσονήσου, στη λιγότερο προνομιούχο θέση, καθώς ήταν αποκομμένο οπτικά, λόγω της κατωφέρειας του εδάφους, από τον υπόλοιπο πολεοδομικό οργανισμό. Ο αυτοκράτορας σεβάστηκε τα εθνικά ιερά που υπήρχαν στην ακρόπολη του αρχαίου Βυζαντίου, τη σημαντικότερη θέση στην περιοχή αυτή ως προς τη θέα που προσέφερε, και δεν λειτούργησε ισοπεδωτικά μέσα στον αρχαίο πολεοδομικό ιστό προς εξεύρεση οικοδομήσιμων εκτάσεων⁵. Στον περιβάλλοντα χώρο του

συμβολισμοί, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016, 1-14, ανοιχτής πρόσβασης: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/38058>, τελευταία πρόσβαση: 30.1.2022).

⁵ I. Thurn (εκδ.), *Ioannis Malalae Chronographia* (CFHB 35), Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2000, 221.72-222.78 (XII.20), 248.56-59 (XIII.13). C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles)* (TM, Monographies 2), Παρίσι 2004, 33-34.

Ιερού Παλατίου διαμορφώθηκε το μνημειακό κέντρο της Κωνσταντινούπολης, κατά την παράδοση των ελληνορωμαϊκών βασιλικών πόλεων, όπου τα σημαντικότερα δημόσια μνημεία χωροθετούνταν στο άμεσο περιβάλλον των ανακτορικών συγκροτημάτων⁶. Κατά το πρότυπο της Παλαιάς Ρώμης, το συγκρότημα Ιερού Παλατίου και Ιπποδρόμου συσχετίστηκε τοπογραφικά με το νέο πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της Πόλης, τη Σύγκλητο και την Αγία Σοφία αντίστοιχα (Εικ. 2).

Ο Κωνσταντίνος χωροθέτησε στα άκρα του πολεοδομικού σχεδίου τα δύο σημαντικότερα αυτοκρατορικά ιερά: ανατολικά την Αγία Σοφία και δυτικά το Μουσολείο του, όπου δημιουργήθηκαν και τα κεντάφια των αγίων Αποστόλων. Η Αγία Σοφία κατέλαβε στον χώρο του μνημειακού κέντρου τη θέση του πρώτου ιερού της ρωμαϊκής πολιτείας και ήταν αφιερωμένη στον νέο προστάτη Θεό της πόλης και της αυτοκρατορίας, τον Κύριο Ιησού Χριστό⁷. Το μέχρι τότε παραδοσιακό πρώτο ιερό, το Καπιτώλιο, οικοδομήθηκε σε κεντρική μεν θέση αλλά μακριά από το μνημειακό κέντρο. Η αφιέρωση του πρώτου ιερού στη Σοφία του Θεού αποτέλεσε μέρος ενός γενικότερου εγχειρήματος της κωνσταντινείας δυναστείας, που είχε στόχο τη σύνθεση της ελληνορωμαϊκής με την ιουδαϊοχριστιανική παράδοση, με όχημα τον όρο «σοφία» και τη σχέση του με τη βασιλεία. Το εγχείρημα αποτυπώθηκε στο πεδίο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και επηρέασε τη λειτουργική και συμβολική σύνθεση του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης, με

J. Bardill, *Constantine Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Καίμπριτζ 2012, 260-262, 305. P. Magdalino, «Byzantium = Constantinople», L. James (επιμ.), *A Companion to Byzantium*, Malden – Οξφόρδη 2010, 43-54, κυρίως 50.

⁶ Χατζηλαζάρου, *Βασιλείος Στοά*, ό.π. (υποσημ. 4), 164-178. D. Chatzilazarou, «Le centre monumental de Constantinople, espace de synthèse des traditions urbaines gréco-romaines», *Constantinople réelle et imaginaire. Autour de l'œuvre de Gilbert Dagron* (TM 22.1), Παρίσι 2018, 35-54, κυρίως 39-46.

⁷ Χατζηλαζάρου, *Βασιλείος Στοά*, ό.π. (υποσημ. 4), 68-69, 186-189, 409-441. Chatzilazarou, «Le centre monumental», ό.π. (υποσημ. 6), 52-54. Πιο πρόσφατες σχετικές μελέτες: A. Taddei, *Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532*, Ρώμη 2017, 51-101. K. Dark – J. Kosteneč, *Hagia Sophia in context: An Archaeological Re-examination of the Cathedral of Byzantine Constantinople*, Οξφόρδη 2019, 11-22.

την προβολή των συμβόλων της σοφίας, εθνικής και χριστιανικής⁸.

Στο άμεσο περιβάλλον του Ιερού Παλατίου, απέναντι από τον ναό της Σοφίας του Θεού, στη Βασιλείο Στοά⁹, χωροθετήθηκαν τα Παιδευτήρια με τις εξέδρες των καθηγητών και η Δημόσια Βιβλιοθήκη. Το συγκρότημα αυτό πλαισιωνόταν από τον εικονογραφικό διάκοσμο της Συγκλήτου και των Θεσμών του Ζευξίππου¹⁰, που πρόβαλλαν τα σύμβολα της ελληνορωμαϊκής σοφίας και παιδείας, την Αθηνά και τις Μούσες. Χάρη στη συμβολική αυτή σύνθεση, η Κωνσταντινούπολη πραγματώνει το πρότυπο της πλατωνικής Καλλιπόλης, όπου ο φιλόσοφος βασιλεύς συνοικεί με τη Σοφία και η Μούσα, στην οποία αφιερώθηκε η Σύγκλητος, εξουσιάζει την πόλη¹¹. Η συμβολική κορύφωση του αυτοκρατορικού κέντρου της Κωνσταντινούπολης στην έννοια της σοφίας απηχεί τη συνειδητή βούληση του Κωνσταντίνου και του Κωνσταντίου Β΄ να αναδείξουν την πόλη σε οικουμενικό κέντρο φιλοσοφίας και νέα μητρόπολη, στην οποία θα λάμβανε χώρα η σύνθεση της ελληνορωμαϊκής με τη χριστιανική σοφία.

Στο δυτικό άκρο του πολεοδομικού οργανισμού ο Κωνσταντίνος οικοδόμησε το Μαυσωλείο με τη λάρνακα του, την οποία τοποθέτησε εν μέσω των 12 κενοτα-

φίων των αγίων Αποστόλων¹². Η επιλογή της θέσης είχε ιδιαίτερη σημασία. Οι Krautheimer¹³ και Ousterhout¹⁴ συνέκριναν τη θέση του Μαυσωλείου του Κωνσταντίνου με την αντίστοιχη του Αυγούστου¹⁵ στη Ρώμη. Και τα δύο χωροθετούνταν εσωτερικά των οχυρωματικών περιβόλων, κοντά στη βόρεια είσοδο και δίπλα στη βόρεια οδό των δύο βασιλικών πόλεων. Ουσιαστικά το Μαυσωλείο του Κωνσταντίνου αναπαρήγε στο μνημειακό τοπίο της Κωνσταντινούπολης τη θέση που είχε στη Ρώμη το σημαντικότερο ρωμαϊκό αυτοκρατορικό Μαυσωλείο. Με την επιλογή αυτή ο Κωνσταντίνος συνέδεε τον εαυτό του με τον ιδρυτή της αυτοκρατορίας και *Pater urbis* της Ρώμης¹⁶, προβάλλοντας εμμέσως τις ιδιότητες αυτές στο πρόσωπό του με φόντο την πόλη του. Συγχρόνως, συνέδεε για ακόμη μία φορά την Κωνσταντινούπολη με τη Ρώμη.

Με την πλαισίωση της σαρκοφάγου του από τα κενοτάφια των Αποστόλων έχει υποστηριχθεί ότι ο Κωνσταντίνος πρόβαλε τον εαυτό του ως 13ο Απόστολο, Ισαπόστολο ή ακόμη και ως Χριστό¹⁷. Αυτού

⁸ Ευρύτερο πλαίσιο: Δ. Χατζηλαζάρου, «Η καταγωγή και η σημασία του παλαιοχριστιανικού συνθρόνου», *ΔΧΑΕ Μ΄* (2019), 17-28, κυρίως 22-27.

⁹ D. Chatzilazarou, «Visualizing a Lost Monument of Early Constantinople. The Basilica or Basileios Stoa», D. Mourelatos (επιμ.), *Art and Archaeology in Byzantium and Beyond. Essays in honour of Sophia Kalopissi-Verti and Maria Panayotidi-Kesisoglou* (British Archaeological Reports, International Series 3046), Οξφόρδη 2021, 181-193.

¹⁰ S. G. Bassett, «Historiae Custos: Sculpture and Tradition in the Baths of Zeuxippos», *AJA* 100 (1996), 491-506, κυρίως 505-506. Η ίδια, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2004, 53-58, 148-152. M. Whitby, «Christodorus of Coptus on the Statues in the Baths of Zeuxippos at Constantinople. Text and Context», H. Bannert – N. Kröll (επιμ.), *Nonnus of Panopolis in Context, II. Poetry, Religion, and Society*, Leiden – Βοστώνη 2018, 271-288. Ευρύτερο πλαίσιο: S. Bassett, «Collecting and the Creation of History», M. Ghatan – D. Peggazzano (επιμ.), *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World*, Leiden 2015, 145-155.

¹¹ Χατζηλαζάρου, *Βασιλείος Στοά*, ό.π. (υποσημ. 4), 189-201, 417-418, 430-431, 439-441. Chatzilazarou, «Le centre monumental», ό.π. (υποσημ. 6), 49-52.

¹² Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου*, εκδ. F. Winkelmann, *Eusebius' Werke I.1, Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2008, 144.2-145.8 (IV.58-60.4). C. Mango, «Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics», *BZ* 83 (1990), 51-62. M. J. Johnson, *The Roman Imperial Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge – Νέα Υόρκη 2009, 119-129. Bardill, *Constantine*, ό.π. (υποσημ. 5), 367-373. Αζόμη, βλ. P. Magdalino, «The Apostolic Tradition in Constantinople», *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (2016), 115-141, κυρίως 117-125.

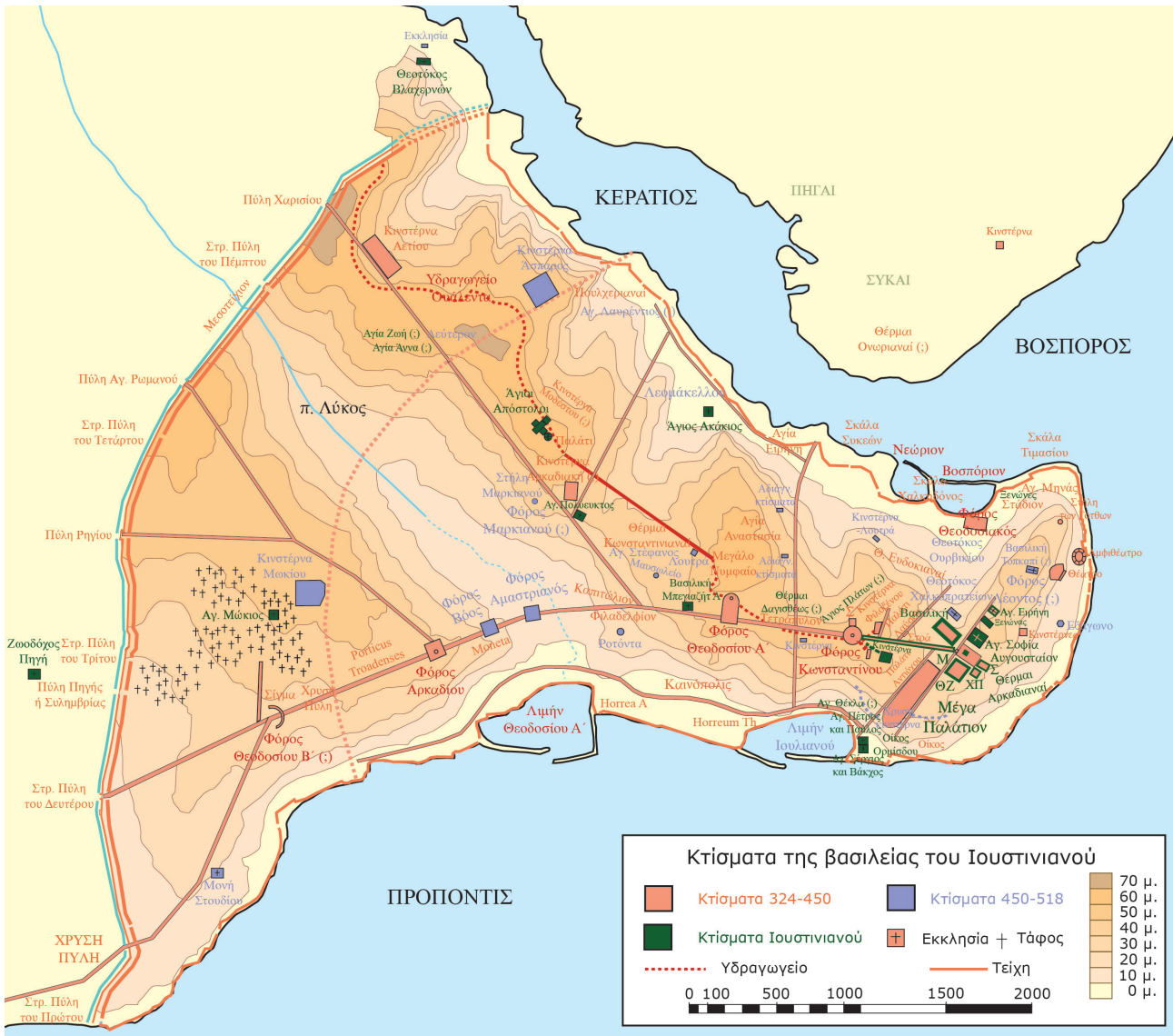
¹³ R. Krautheimer, *Three Christian Capitals, Topography and Politics*, Berkeley – Λος Άντζελες – Λονδίνο 1982, 58.

¹⁴ R. Ousterhout, «Constantinople and the Construction of a Medieval Urban Identity», P. Stephenson (επιμ.), *The Byzantine World*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2010, 334-351, κυρίως 335.

¹⁵ L. Richardson Jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Βαλτιμόρη 1992, 247-249. P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, Μόναχο 1997· δημοσίευση στα ελληνικά: *Ο Αύγουστος και η δύναμη των εικόνων*, Γ. Πάγκαλος – Μ. Πεχλιβάνος (μτφρ.), Αθήνα 2009, 109-115. A. Claridge, *Rome. Oxford Archaeological Guide*, Οξφόρδη 2010, 204-207.

¹⁶ D. Favro, «“Pater urbis”: Augustus as City Father of Rome», *Journal of the Society of Architectural Historians* 51 (1992), 61-84. Για άλλες συνδέσεις του Κωνσταντίνου με τον Αύγουστο, βλ. Χατζηλαζάρου, *Βασιλείος Στοά*, ό.π. (υποσημ. 4), 9, 16.

¹⁷ Ενδεικτικά, βλ. G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, ελλην. μτφρ.: *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από*

Εικ. 3. Τα κτίσματα της βασιλείας του Ιουστινιανού.

του είδους οι ερμηνείες παραβλέπουν το γεγονός ότι στην εποχή του Κωνσταντίνου η σύνδεση με τον Ιησού Χριστό και τους Αποστόλους είχε μάλλον ατιμωτικό χαρακτήρα, καθώς ο χριστιανικός πληθυσμός της αυτοκρατορίας αποτελούσε ακόμη μειονότητα, παράνομη και διωκόμενη, μέχρι πριν από λίγα χρόνια, από το

ρωμαϊκό κράτος¹⁸. Η διάδοση της χριστιανικής πίστης στους πληθυσμούς της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν μια αμφίροπη διαδικασία που έμελλε να επιτευχθεί στις επόμενες δεκαετίες.

Κατά την άποψή μας, η πλαisiώση της λάρνακας του αυτοκράτορα με τα κενοτάφια των Αποστόλων

το 330 ως το 451, μτφρ. Μ. Λουκάκη, Αθήνα 2000, 457-466. G. Dagron, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2003, 135-143. Bardill, *Constantine*, ό.π. (υποσημ. 5), 338-395, κυρίως 373-376.

¹⁸ F. Trombley, «Overview: the geographical spread of Christianity», M. M. Mitchell – F. M. Young (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity, 1. Origins to Constantine*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2006, 302-313.

θα πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια ισχυρή πολιτική δήλωση, η οποία δεν απευθυνόταν πρωτίστως στους χριστιανούς αλλά στους εθνικούς υπηκόους της αυτοκρατορίας. Με την ενέργεια αυτή ο νικητής και ανανεωτής μονοκράτορας, ο Κωνσταντίνος, αναδεικνυε τους 12 αγράμματους και ταπεινούς ψαράδες του Ιησού ως την κατάλληλη μεταθανάτια συνοδεία του ρωμαίου αυτοκράτορα, με στόχο την αναβάθμιση του κύρους της χριστιανικής πίστης και τη σύνθεσή της με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική παράδοση¹⁹. Το νεκρό σώμα και ο τάφος του αυτοκράτορα «ενσωμάτωσαν» μνημειακά τη νομιμότητα, τη συνέχεια και την ανανέωση της βασιλικής δυναστείας²⁰. Ο Κωνσταντίνος Β΄ κατασκεύασε δίπλα στο Μουσολείο σταυρόσχημη βασιλική, όπου μετέφερε τα κενοτάφια-λείψανα των αγίων Αποστόλων καθιστώντας έτσι το Μουσολείο δυναστικό²¹ και το όλο συγκρότημα δεύτερο σε σημασία θρησκευτικό ιερό της Πόλης. Σε αυτό ενταφιάστηκαν όλοι οι αυτοκράτορες μέχρι το έτος 1028²².

Ο επόμενος αυτοκράτορας που σφράγισε την ιστορία των δύο ιερών ναών, υπήρξε ο Ιουστινιανός. Μετά τη Στάση του Νίκα το 532, προέβη σε ένα τεράστιο πρόγραμμα ανοικοδόμησης του μνημειακού κέντρου²³, το οποίο κορυφώθηκε με την ανέγερση της τρίτης Αγίας Σοφίας σε διαστάσεις που ξεπερνούσαν όλα τα μνημεία της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας (Εικ. 3)²⁴.

¹⁹ Την επιτυχία του εγχειρήματος αποτυπώνει, λίγες δεκαετίες αργότερα, η σχετική αναφορά του αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου, *Ἐπίτομη εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν Ἐπιστολήν*, XXVI, PG, 61, 582.

²⁰ Χατζηλαζάρου, *Βασιλείος Στοά*, ό.π. (υποσημ. 4), 14-15 σημ. 70-71.

²¹ M. J. Johnson, «Constantine's Apostoleion. A reappraisal», M. Mullett – R. G. Ousterhout (επιμ.), *The Holy Apostles: A Lost Monument, a Forgotten Project and the Presentness of the Past*, Ουάσινγκτον 2020, 79-98.

²² P. Grierson, «The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042)», *DOP* 16 (1962), 3-60.

²³ Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, *Procopii Caesariensis opera omnia*, IV. *De Aedificiis libri VI*, εκδ. J. Haury – G. Wirth, Λειψία 1964, 8.12-19.15 (I.1.20-I.2.16), 39.5-41.19 (I.10). G. Greatrex, «The Nika Riot: A Reappraisal», *JHS* 117 (1997), 60-86. J. Bardill, *Brickstamps of Constantinople*, I, Οξφόρδη 2004, 34-37. Χατζηλαζάρου, *Βασιλείος Στοά*, ό.π. (υποσημ. 4), 76-79.

²⁴ R. G. Ousterhout, *Eastern Medieval Architecture. The Building Traditions of Byzantium, and Neighboring Lands*, Νέα Υόρκη 2019, 199-216. B. Ward-Perkins, «Old and New Rome Compared.

Δύο στοιχεία αναδεικνύουν τη σημασία της επέμβασης του Ιουστινιανού: το πρώτο είναι το ασύγκριτο μέγεθος και η μνημειακότητα του όλου εγχειρήματος²⁵ και το δεύτερο η πλήρης ανακατασκευή όλων των κατεστραμμένων οικοδομημάτων του μνημειακού κέντρου του 4ου αιώνα στις ίδιες αρχικές –ή σε κοντινές των αρχικών– θέσεις²⁶. Το πρόγραμμα, με τη μνημειώδη κλίμακα και τη συντηρητικότητά του, αναδεικνύει την τεράστια συμβολική σημασία που είχαν προσλάβει πλέον ο χώρος και τα οικοδομήματα του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης, κυρίως η Αγία Σοφία, ως νοητό κέντρο της πόλης και της αυτοκρατορίας, φαινόμενο που παρατηρείται και στο Forum Romanum²⁷ στη Ρώμη. Στο πλαίσιο αυτό μεγάλη συμβολική σημασία είχε και η ανέγερση της υπερμεγέθους στήλης με τον χάλκινο ανδριάντα του αυτοκράτορα²⁸ στον αύλειο χώρο του Αυγουσταίου (Εικ. 4), ο οποίος, μαζί με την Αγία Σοφία, θα κυριαρχούσαν στο εξής

The Rise of Constantinople», L. Grig – K. Gavin (επιμ.), *Two Romes. Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Οξφόρδη 2012, 53-78, κυρίως 77-78, εικ. 3.12.

²⁵ Εάν δεν είχε διασωθεί η Αγία Σοφία, η μεγαλειώδης περιγραφή του μεγέθους της από τον Προκόπιο, *Περὶ Κτισμάτων*, ό.π. (υποσημ. 23), 10.1-10 (I.1.27-28), θα ερμηνευόταν σήμερα ως ρητορική υπερβολή στο πλαίσιο ενός πανηγυρικού λόγου.

²⁶ T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, Pennsylvania – Λονδίνο 1971, 11-19. R. J. Mainstone, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, Λονδίνο 1988, 134-143. Bardill, *Brickstamps*, ό.π. (υποσημ. 23), 54-56 και 116. Taddei, *Hagia Sophia*, ό.π. (υποσημ. 7), 149-172. Dark – Kostenc, *Hagia Sophia in context*, ό.π. (υποσημ. 7), 23-72 και 115-129.

²⁷ Για την οικοδομική εξέλιξη, βλ. G. J. Gorski – J. E. Packer, *The Roman Forum. A Reconstruction and Architectural Guide*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη – Καίμπριτζ 2015, 3-63. F. Coarelli, *Rome and Environs. An Archaeological Guide*, University of California Press, Berkeley – Λος Άντζελες 2007, 44-47. Richardson, *Topographical Dictionary*, ό.π. (υποσημ. 15), 170-174.

²⁸ Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, ό.π. (υποσημ. 23), 17.9-18.25 (I.2.1-12). C. Mango, «The Columns of Justinian and his successors», ο ίδιος, *Studies on Constantinople*, Variorum, Aldershot 1993, κεφ. X, 2-8. P. Yoncaci Arslan, *Christianizing the Skyline: The Appropriation of the Pagan Honorary Column in Early Constantinople*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, 2015, 138-144. E. N. Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople. The Cross-Cultural Biography of a Mediterranean Monument*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2021, 42-97.

Εικ. 4. Η Κωνσταντινούπολη και το Πέραν, περ. 1420-1430.

στη θέα της Πόλης από θάλασσα και στεριά. Με την προσθήκη αυτή το Αυγουσταίο μετατράπηκε συμβολικά σε αυτοκρατορικό φόρο του Ιουστινιανού.

Επιπλέον, με τη Νεαρά 82²⁹ «Περὶ τῶν δικαστῶν [...]», το έτος 539 ο αυτοκράτορας ίδρυσε ένα σώμα δώδεκα αυτοκρατορικών δικαστῶν στη Βασιλείο Στοά, δίπλα στην Αγία Σοφία. Με το σώμα αυτό ο επίγειος βασιλεύς, που κρίνει τους πολίτες μαζί με τους δώδεκα «θείους» δικαστές³⁰, πρόβαλε τον εαυτό του ως τύπο

²⁹ *Corpus Juris Civilis*, III. *Novellae Justiniani*, εκδ. R. Schoell – G. Kroll, Βερολίνο 1895, 400-408.

³⁰ Α. Ε. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37), Θεσσαλονίκη 2004, 27-35. Χατζηλαζάρου, *Βασίλειος Στοά*, ό.π. (υποσημ. 4), 366-368, 444-445.

του Επουρανίου Βασιλέως, της Θείας Σοφίας, ο οποίος κατά τη Δευτέρα Παρουσία θα κρίνει τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ με τους δώδεκα Αποστόλους³¹. Με τις οικοδομικές και λειτουργικές επεμβάσεις του Ιουστινιανού, η Αγία Σοφία αναδείχτηκε σε ένα από τα σημαντικότερα διαχρονικά μνημεία της ανθρωπότητας, ενώ ενισχύθηκαν οι συμβολικοί δεσμοί με το μνημειακό της περιβάλλον και το πρόσωπο του αυτοκράτορα.

Ο Ιουστινιανός εκτέλεσε μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα και στους Αγίους Αποστόλους, με την ανέγερση σταυρόσχημης πεντάτρουλης βασιλικής στη θέση της βασιλικής του Κωνσταντίου Β'³², καθώς και ενός μάλλον σταυρόσχημου Μουσουλίου κοντά στο Μουσουλείο του Κωνσταντίνου. Ο ναός αναδείχθηκε ως ο δεύτερος σε μέγεθος της Κωνσταντινούπολης και το νέο Μουσουλείο ήταν επίσης δυναστικό και συνεχίστηκαν εκεί οι ενταφιασμοί των αυτοκρατόρων³³. Μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, το έτος 1261, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ανήγειρε μπροστά από την κεντρική είσοδο του ναού υψηλή στήλη με τον ανδριάντα του να προσφέρει ομοίωμα της Πόλης στον αρχάγγελο Μιχαήλ³⁴. Παρά τα προβλήματα και τις μεγάλες οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπισε η αυτοκρατορία κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, τα δύο αυτοκρατορικά ιερά διατήρησαν την τεράστια συμβολική σημασία³⁵ τους και

³¹ Κατὰ Ματθαῖον, ιθ' 28.

³² L. James (επιμ.), *Constantine of Rhodes, On Constantinople and the Church of the Holy Apostles*, Surrey 2012, 181-217. K. Dark – F. Özgümüş, *Constantinople. Archaeology of a Byzantine Megapolis*, Οξφόρδη 2013, 83-96. N. Karydis, «Justinian's Church of the Holy Apostles: a New Reconstruction Proposal», Mullett – Ousterhout, *Holy Apostles*, ό.π. (υποσημ. 21), 99-131.

³³ Grierson, «Tombs and Obits», ό.π. (υποσημ. 22), 29-36.

³⁴ A. M. Talbot, «The Restoration of Constantinople under Michael VIII», *DOP* 47 (1993), 243-261, κυρίως 258-260.

³⁵ Όπως αντανακλάται στις αναμνήσεις των ρώσων περιηγητών, βλ. G. P. Majeska, *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Ουάσινγκτον 1984, 199-236, 299-306. G. P. Majeska, «St. Sophia in the fourteenth and fifteenth centuries: the Russian travelers on the relics», *DOP* 27 (1973), 69-87. Η συμβολική σημασία των δύο οικοδομημάτων προβαλλόταν και στον υλικό οργανισμό της Πόλης, βλ. P. Yoncaçi Arslan, «Towards a New Honoric Column: The Column of Constantine in Early Byzantine Urban Landscape», *METU Journal of the Faculty of Architecture* 33 (2016), 121-145, κυρίως 137, εικ. 16.

παρέμειναν σε συνεχή λειτουργική χρήση³⁶ μέχρι την Άλωση.

Μετά την Άλωση της 29ης Μαΐου 1453, η πρώτη επίσημη πράξη του Πορθητή υπήρξε η μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε επίσημο σουλτανικό τζαμί για την προσεχή της Παρασκευής³⁷. Ο Μωάμεθ Β΄, αφιερώνοντας το πρώτο τη τάξει ιερό του Θεού της χριστιανικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στη λατρεία του Αλλάχ, επανίδρυσε συμβολικά την Κωνσταντινούπολη ως ισλαμική πόλη³⁸. Από τον ναό αφαιρέθηκαν τα λειτουργικά σκεύη και έγιναν, εσωτερικά, μικρής κλίμακας προσθήκες ισχυρών ισλαμικών συμβόλων³⁹. Τοποθετήθηκε μαρμάρινο μιχράμπ και μινμπάρ, ισλαμικές επιγραφές και καλύφθηκαν με επίχρυσμα τα ψηφιδωτά στα κατώτερα τμήματα του μνημείου. Εκατέρωθεν του μινμπάρ αναρτήθηκαν οι πολεμικές σημαίες του

Πορθητή, που δήλωναν την κατάκτηση της Πόλης, ενώ αργότερα στον ναό αφιερώθηκαν και άλλα σύμβολα ισλαμικών κατακτήσεων επί χριστιανικών εδαφών. Εξωτερικά προστέθηκε αρχικά ένας και αργότερα, επί Βαγιαζήτ Β΄, δεύτερος μιναρές, υποδεικνύοντας τον σουλτανικό χαρακτήρα του μνημείου, το οποίο αναδείχτηκε σε ισχυρό σύμβολο της κατάκτησης και του θριάμβου του Ισλάμ, τον οποίο πέτυχε η οθωμανική δυναστεία (Εικ. 5)⁴⁰. Η Necipoğlu παρατηρεί ότι η αρχιτεκτονική και τα εναπομείναντα ορατά ψηφιδωτά του ναού διατηρήθηκαν ως λαμπρές αναμνήσεις του υποταγμένου χριστιανικού και ρωμαϊκού παρελθόντος του (Εικ. 6)⁴¹. Η παράθεση, στην Αγία Σοφία, του παρόντος με το παρελθόν είχε ως στόχο την ανάδειξη των οθωμανών σουλτάνων ως διαδόχων των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Αργότερα προστέθηκαν δύο ακόμη μιναρέδες και ο δυναστικός χαρακτήρας του μνημείου τονίστηκε περαιτέρω με τον ενταφιασμό σειράς σουλτάνων (Σελίμ Β΄, Μουράτ Γ΄, Μωάμεθ Γ΄, Μουσταφά Α΄, Ιμπραήμ), από τα μέσα του 16ου έως τα μέσα του 17ου αιώνα, σε μαυσωλεία νότια του ναού και στο Βαπτιστήριό του⁴².

Η Kafescioğlu⁴³ ερμηνεύει τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε σουλτανικό τέμενος ως μία επιλεκτική οικειοποίηση του πολιτικού και θρησκευτικού κέντρου της ανατολικής χριστιανισσύνης, από τον οποίο εξαιρέθηκαν αρχικά μόνο ο έφιππος ανδριάντας του Ιουστινιανού και η χάλκινη επένδυση της στήλης του⁴⁴.

³⁶ Το τελευταίο μεγάλο εγχείρημα μνημειακής αποκατάστασης εκτελέστηκε στην Αγία Σοφία μετά την πτώση του ανατολικού τμήματος του τρούλου της το έτος 1346, βλ. N. Teteriatnikov, «The Last Palaiologan Mosaic Program of Hagia Sophia: The Dome and Pendentives», *DOP* 69 (2015), 273-396. Το γεγονός ότι ο Μωάμεθ Β΄ παραχώρησε τους Αγίους Αποστόλους ως έδρα του Πατριαρχείου υποδεικνύει ότι η κατάσταση του ναού μετά την Άλωση παρέμενε επαρκώς κατάλληλη για λειτουργική χρήση. Ο N. Melvani [«Gennadios Scholarios and the Church of the Holy Apostles», *ZRVI* 2020 (57), 117-142, κυρίως 123 σημ. 24] παραθέτει μια μαρτυρία για τη λειτουργική χρήση του ναού από τον πατριάρχη Σχολάριο, ωστόσο αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο η παραχώρηση να αποτελεί κατασκευή του ύστερου 16ου αιώνα, όταν και καταγράφεται για πρώτη φορά.

³⁷ G. Necipoğlu, «The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium», R. Mark – A. Ş. Çakmak (επιμ.), *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1992, 195-225, κυρίως 195-197. Kafescioğlu, *Ottoman Capital*, ό.π. (υποσημ. 3), 29-32. D. Kuban, *Istanbul: An Urban History. Byzantium, Constantinople, Istanbul*, Κωνσταντινούπολη 1996, 227-228.

³⁸ Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Berkeley – Λος Άντζελες – Λονδίνο 1986, 22-25. H. Inalcik, «Istanbul: An Islamic City», *Journal of Islamic Studies* 1 (1990), 1-23, κυρίως 1-6. Kuban, *Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 37), 237-245. R. Ousterhout, «The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture», *Gesta* 43 (2004), 165-176, κυρίως 170.

³⁹ Necipoğlu, «Hagia Sophia», ό.π. (υποσημ. 37), 198, 202-204. Ακόμη, βλ. S. Kiritmayif, *Converted Byzantine Churches in Istanbul. Their Transformation into Mosques and Masjids*, Κωνσταντινούπολη 2001, 10-19.

⁴⁰ C. Katipoğlu – Ç. Caner-Yüksel, «Hagia Sophia “Museum”: A Humanist Project of the Turkish Republic», F. Candaş Bilal (επιμ.), *Constructing cultural identity, representing social power*, Πίζα 2010, 205-225, κυρίως 207-208, 221.

⁴¹ Necipoğlu, «Hagia Sophia», ό.π. (υποσημ. 37), 204: «Its architecture and mosaic decoration were preserved as the brilliant remnants of the subjugated Christian – Byzantine past».

⁴² Necipoğlu, «Hagia Sophia», ό.π. (υποσημ. 37), 207-210. Κατά τις επισκευές του Αχμέτ Α΄, τα έτη 1607-1609, καλύφθηκαν ακόμη πολλά ψηφιδωτά και ο Παντοκράτορας στον τρούλλο, βλ. στο ίδιο, 212-213.

⁴³ Kafescioğlu, *Ottoman Capital*, ό.π. (υποσημ. 3), 5-6, 29-30. Ç. Kafescioğlu, *Constantinople / Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, The Pennsylvania State University Park, Pennsylvania 2009, 18-22.

⁴⁴ Mango, «The Columns of Justinian», ό.π. (υποσημ. 28), 6. J. Raby, «Mehmed the Conqueror and the Byzantine Rider of the Augustaion», *Illinois Classical Studies* 12 (1987), 305-313. Ousterhout, «The East», ό.π. (υποσημ. 38), 173-174. Boeck, *The Bronze Horseman*, ό.π. (υποσημ. 28), 317-334.

Εικ. 5. Η Αγία Σοφία ως σουλτανικό τέμενος το έτος 1559, λεπτομέρεια από το πανόραμα του Melchior Lorichs.

Η μετατροπή καθόρισε την τοπογραφική αναδιαμόρφωση της οθωμανικής Kostantiniyye (Εικ. 7)⁴⁵. Το έτος

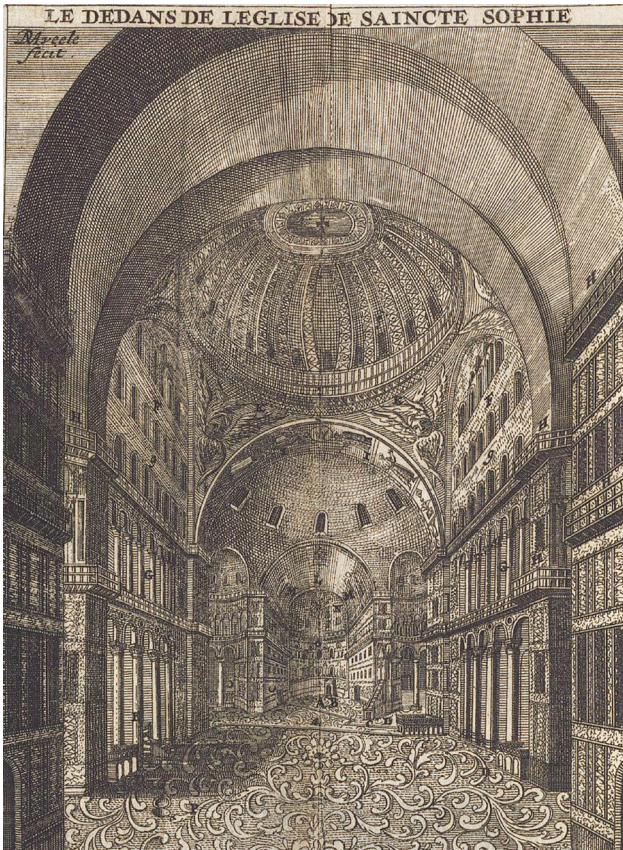
⁴⁵ Kuban, *Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 37), 255-258. Για την επίσημη ονομασία της Κωνσταντινούπολης κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. G. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The MIT Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης – Λονδίνο 1991, 3, 34-36, 249.

1458/59 ξεκίνησε η ανέγερση του ανακτόρου Τορκαρι⁴⁶ επάνω στον περίοπτο λόφο της ακρόπολης με την εξαιρετική θέα στις γύρω θάλασσες και συνοικίες, όπου ένδεκα αιώνες νωρίτερα ο Κωνσταντίνος απέφυγε να

Kafescioğlu, *Ottoman Capital*, ό.π. (υποσημ. 3), 141. Η ίδια, *Constantinopolis / Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 43), 84.

⁴⁶ Necipoğlu, *Topkapi Palace*, ό.π. (υποσημ. 44), 4-15, 242-243.

Εικ. 6. Γενική άποψη από τα δυτικά του κεντρικού κλίτους της Αγίας Σοφίας, λιθογραφία του G.-J. Grelot, 1680.

οικοδομήσει. Η αυτοκρατορική Πύλη (Bâb-i hümayün) οικοδομήθηκε έκκεντρα, προκειμένου να έχει τοπογραφική συνάφεια με την Αγία Σοφία⁴⁷. Η τοπογραφική σχέση του ανακτόρου με τον ναό και τον Ιππόδρομο (At meydanı) ερμηνεύεται ως ένδειξη οικειοποίησης από τον Μωάμεθ Β΄ της βυζαντινής παράδοσης⁴⁸. Χάρη στις επιλογές του σουλτάνου, τα επόμενα χρόνια η περιοχή θα αναβίωνε ως το πολιτικό, θρησκευτικό και συμβολικό κέντρο της οθωμανικής Πόλης και αυτοκρατορίας.

Kafescioğlu, *Ottoman Capital*, ό.π. (υποσημ. 3), 102-104. Η ίδια, *Constantinopolis / Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 43), 56-66. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Byzantion – Konstantinopolis – Istanbul bis zum Beginn d. 17. Jh.*, Tübingen 1977, 495-499.

⁴⁷ Necipoğlu, *Topkapi Palace*, ό.π. (υποσημ. 45), 37. Kuban, *Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 37), 257.

⁴⁸ Kafescioğlu, *Ottoman Capital*, ό.π. (υποσημ. 3), 105. Η ίδια, *Constantinopolis / Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 43), 59-60.

Μία δεκαετία μετά την Άλωση, ο Μωάμεθ Β΄, αφού κατεδάφισε τον ναό των Αγίων Αποστόλων και τα αυτοκρατορικά Μουσουλεία, οικοδόμησε το τέμενός του (Çami-i Cedid), το οποίο σύντομα αναδείχτηκε σε πρωτεύον θρησκευτικό και εκπαιδευτικό κέντρο της οθωμανικής πρωτεύουσας (Εικ. 8)⁴⁹. Η επιλογή του Μωάμεθ συμβόλιζε ουσιαστικά την αντικατάσταση του Κωνσταντίνου στη θέση του ιδρυτή της πόλης και της βασιλικής δυναστείας⁵⁰. Η αρχιτεκτονική του τεμένους έκανε για πρώτη φορά στην ισλαμική αρχιτεκτονική τόσο σαφή αναφορά στο θολωτό σύστημα της ανωδομής της Αγίας Σοφίας⁵¹. Η ιδρυτική επιγραφή και το *hadith* του Προφήτη στο περιθύρωμα της εισόδου, στην αίθουσα προσευχής του τεμένους, διατυμπανίζουν την άλωση της Κωνσταντινούπολης και τον θρίαμβο του κατακτητή⁵². Είναι από τα λιγοστά στοιχεία που διατηρήθηκαν από το τέμενος του Πορθητή,

⁴⁹ M. Aga-Oglu, «The Fatih Mosque at Constantinople», *The Art Bulletin* 12 (1930), 179-195, κυρίως 179-186. Kafescioğlu, *Ottoman Capital*, ό.π. (υποσημ. 3), 120-163. J. Freely, *A History of Ottoman Architecture*, Southampton 2011, 113-123. Dark – Özgümlü, *Constantinople*, ό.π. (υποσημ. 32), 106-110. J. Raby, «From the Founder of Constantinople to the Founder of Istanbul. Mehmed the Conqueror, Fatih Camii, and the Church of the Holy Apostles», Mullett – Ousterhout (επιμ.), *Holy Apostles*, ό.π. (υποσημ. 21), 247-283.

⁵⁰ K. Wulzinger, «Die Apostelkirche und die Mehmedije zu Konstantinopel», *Byzantion* 7 (1932), 1-39. Kafescioğlu, *Ottoman Capital*, ό.π. (υποσημ. 3), 122-123, 128-129. Η ίδια, *Constantinopolis / Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 43), 66-67. Çelik, *Remaking of Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 38), 23-24. Kuban, *Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 37), 246-247. Necipoğlu, *Topkapi Palace*, ό.π. (υποσημ. 44), 249. Η ίδια, «Hagia Sophia», ό.π. (υποσημ. 37), 198. Johnson, *Mausoleum*, ό.π. (υποσημ. 12), 129. Διαφορετική άποψη έχει ο A. Berger, «Streets and Public Spaces in Constantinople», *DOP* 54 (2000), 161-172, κυρίως 169, αλλά βλ. Raby, «From the Founder», ό.π. (υποσημ. 49), 256-257, 277-283.

⁵¹ Necipoğlu, «From Byzantine Constantinople», ό.π. (υποσημ. 3), 266-267. Ousterhout, «The East», ό.π. (υποσημ. 38), 170-171. Ç. Kafescioğlu, «Heavenly and Unblessed, Splendid and Artless: Mehmed II's Mosque Complex in Istanbul in the Eyes of Its Contemporaries», Ç. Kafescioğlu – L. Thys-Şenocak, *Aptullah Kuran İçin Yazılar. Essays in Honour of Aptullah Kuran*, Κωνσταντινούπολη 1999, 211-222. Γενικότερα, βλ. Mainstone, *Hagia Sophia*, ό.π. (υποσημ. 26), 248-258.

⁵² Kafescioğlu, *Ottoman Capital*, ό.π. (υποσημ. 3), 140-142. Η ίδια, *Constantinopolis / Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 43), 84. Raby, «From the Founder», ό.π. (υποσημ. 49), 256-257 σημ. 34.

Εικ. 7. Η Κωνσταντινούπολη το έτος 1537, μικρογραφία του Matrakçi Nasuh.

το οποίο κατέρρευσε σε σεισμό το έτος 1766 και ανοικοδομήθηκε με νέο αρχιτεκτονικό σχέδιο⁵³.

Οι διάδοχοι σουλτάνοι σεβάστηκαν τις επιλογές του Πορθητή και τα δύο αυτοκρατορικά ιερά διατήρησαν την πρωτεύουσα σημασία τους και τη συμβολική αναφορά τους στην κατάκτηση της Πόλης. Ωστόσο, σύμφωνα με τη Neciroğlu⁵⁴, όταν αργότερα, κατά τον 18ο-19ο αιώνα, οι κατακτήσεις των Οθωμανών ανασχέθηκαν

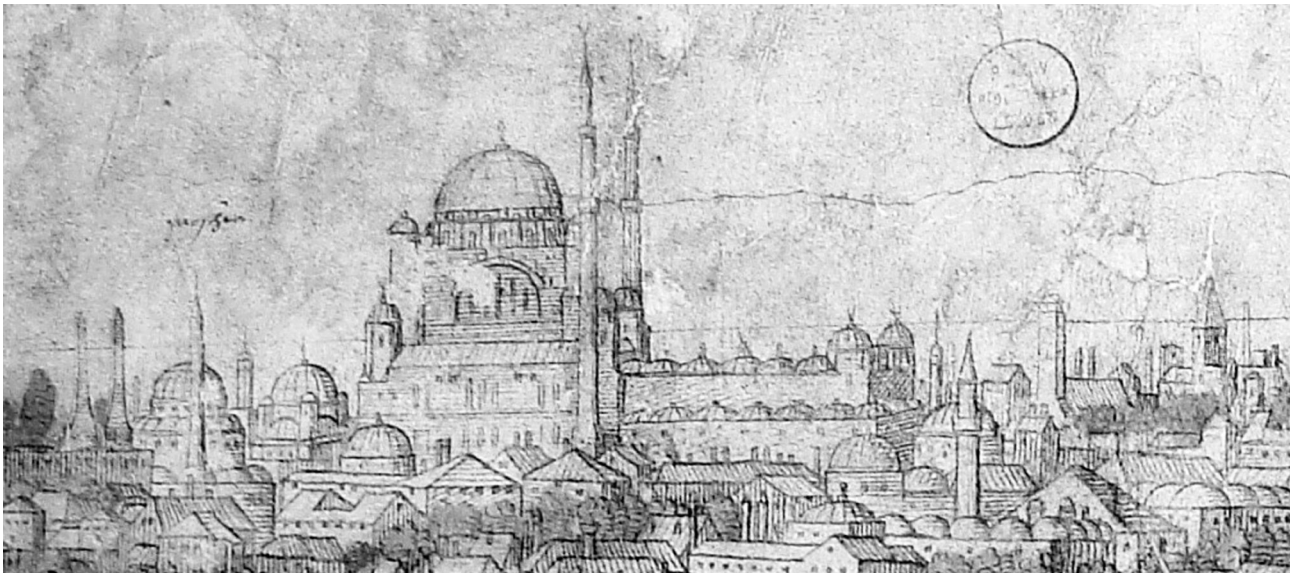
και τα σύνορα της αυτοκρατορίας σταθεροποιήθηκαν, οι σουλτάνοι στήριξαν την εξουσία τους στην επίσημη προβολή τους ως χαλιφών ολόκληρου του ισλαμικού κόσμου. Η Αγία Σοφία επαναπροσδιορίστηκε ως η συμβολική έδρα του οθωμανικού χαλιφάτου παραμένοντας το επίσημο σουλτανικό τέμενος και το σύμβολο της κατάκτησης σε όλη την οθωμανική περίοδο⁵⁵. Στο πλαίσιο αυτό καλύφθηκαν, κατά τα μέσα του 18ου αιώνα, όλα

⁵³ Ü. Rüstem, *Ottoman Baroque. The Architectural Refashioning of Eighteenth-Century Istanbul*, Princeton – Οξφόρδη 2019, 212-219.

⁵⁴ Neciroğlu, «Hagia Sophia», ό.π. (υποσημ. 37), 220-223.

⁵⁵ M. Baha Tanman – A. Vefa Çobanoğlu, «Ottoman Architecture in Atmeydanı and its Environs», Ε. İşin (επιμ.), *Hippodrom / Atmeydanı. İstanbul'un Tarih Sahnesi / A Stage for Istanbul's*

Εικ. 8. Το τέμενος του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή το έτος 1559, λεπτομέρεια από το πανόραμα του Melchior Lorichs.

τα εναπομείναντα ορατά ψηφιδωτά, και τα πρόσωπα των σεραφεμί στα σφαιρικά τρίγωνα. Κατά τις επισκευές των αδελφών Fossati⁵⁶ (1847-1849) τα ψηφιδωτά αποκαλύφθηκαν, σχεδιάστηκαν και καλύφθηκαν εκ νέου, προκειμένου να μην προκαλέσουν το λαϊκό θρησκευτικό αίσθημα. Στις 29 Οκτωβρίου 1923 η ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας και η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Άγκυρα είχαν ως αποτέλεσμα η Πόλη του Κωνσταντινίου, για πρώτη φορά μετά από 1593 συνεχόμενα έτη, να εκπέσει από πρωτεύουσα και να μετονομαστεί επίσημα, το 1930, σε Istanbul⁵⁷. Στις 24 Νοεμβρίου 1934 η μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε Μουσείο, από τον Μουσταφά Κεμάλ, αναδείχτηκε σε

History (κατάλογος έκθεσης, Pera Museum), II, Κωνσταντινούπολη 2010, 32-70, κυρίως 36-37.

⁵⁶ C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Ουάσινγκτον 1962, 7-21, 105-141. R. S. Nelson, *Hagia Sophia 1850-1950. Holy Wisdom Modern Monument*, Σικάγο – Λονδίνο 2004, 29-51. N. B. Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*, Ουάσινγκτον 1998, 8-30.

⁵⁷ Kuban, *Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 37), 501-503. Για την προστασία της μνημειακής κληρονομιάς κατά τον 20ό αιώνα, βλ. N. Altinyildiz, «The Architectural Heritage of Istanbul and the Ideology of Preservation», S. Bozdoğan – N. Necipoğlu (επιμ.), *History and Ideology: Architectural Heritage of the “Lands of Rum”* (Muqarnas 24), Leiden – Βοστώνη 2007, 281-305.

σύμβολο της εκκοσμίκευσης και του εκμοντερνισμού του τουρκικού κράτους, και κατέστησε δυνατή την εκ νέου αποκάλυψη των χριστιανικών ψηφιδωτών της⁵⁸.

Από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν, αναδεικνύεται η διαφορετική συμβολική προσέγγιση και διαχείριση των δύο κατεξοχήν αυτοκρατορικών ιερών ναών της Κωνσταντινούπολης από τη βυζαντινή και την οθωμανική αυτοκρατορία. Τα δύο ιερά ανεγέρθηκαν κατά τον 4ο αιώνα ως μέρος ενός ευρύτερου πολεοδομικού σχεδιασμού της κωνσταντινείας δυναστείας, που απέβλεπε, μέσα από σαφείς τοπογραφικές και αρχιτεκτονικές αναφορές σε αρχαιολογικά μνημεία και τοπία της Ρώμης, να μεταφέρει στο μνημειακό τοπίο της νέας βασιλικής πόλης του Κωνσταντινίου την εικόνα της Αιώνιας Πόλης προβάλλοντας την Κωνσταντινούπολη ως Νέα Ρώμη και πρωτεύουσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτό οι ρηξικέλευθοι συμβολισμοί των νεόδμητων ιερών ναών της Σοφίας του Θεού και των Αγίων Αποστόλων, οι οποίοι καθορίστηκαν από την απόφαση του μονοκράτορα Κωνσταντινίου να προωθήσει τη λατρεία του Κυρίου Ιησού Χριστού ως

⁵⁸ Katipoğlu – Caner-Yüksel, «Hagia Sophia “Museum”», ό.π. (υποσημ. 40), 212-222. Nelson, *Hagia Sophia*, ό.π. (υποσημ. 56), 155-186. Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia*, ό.π. (υποσημ. 56), 31-68.

νέου προστάτη-Θεού της αυτοκρατορίας, ενσωματώθηκαν δημιουργικά σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα σύνθεσης της ελληνορωμαϊκής με την ιουδαίοχριστιανική παράδοση, που αξιοποίησε ως βασικό άξονα την έννοια της σοφίας και τη σχέση της με τη βασιλεία.

Ο Χριστός στη μία άκρη και οι Δώδεκα Απόστολοι του στην άλλη άκρη της Πόλης, η Σοφία του Θεού και οι δώδεκα μαθητές της, ο Βασιλεύς των Όλων και οι δώδεκα κριτές του, το Αρνίο και οι δώδεκα θεμέλιοι λίθοι του τείχους της άνω Ιερουσαλήμ⁵⁹ προστάτευαν τη νέα βασιλική πόλη και σύντομα ολόκληρη την αυτοκρατορία. Η μετριοπαθής απέναντι στους εθνικούς και οξυδερκής ως προς τους συμβολισμούς πολιτική του Μεγάλου Κωνσταντίνου είχε ως αποτέλεσμα την ειρηνική μετάβαση στη λατρεία του νέου προστάτη Θεού του ρωμαϊκού κράτους και τη θεμελίωση μιας ανανεωμένης ισχυρής αυτοκρατορικής ιδεολογίας, που ενέπνευσε συνεκτικά τους ρωμαίους πολίτες. Προκειμένου, ωστόσο, να γίνει αυτό εφικτό, απαιτήθηκε η ίδρυση μιας νέας βασιλικής πόλης, η οποία αντλούσε τη νομιμοποίησή της από την αναφορά της στην Παλαιά Ρώμη.

Από την άλλη πλευρά, οι οθωμανοί σουλτάνοι «παρέλαβαν» τον πολεοδομικό οργανισμό της αρχαίας αυτοκρατορικής πρωτεύουσας με διάρκεια ιστορικού βίου 1.123 ετών. Η μετάβαση από τη χριστιανική ρωμαϊκή στην οθωμανική αυτοκρατορία και στη λατρεία του νέου προστάτη θεού της, του Αλλάχ, επιβλήθηκαν με την κατάκτηση και τη βία. Ωστόσο, η ανάδειξη της Κωνσταντινούπολης σε οθωμανική πρωτεύουσα και της Αγίας Σοφίας σε πρώτο σουλτανικό τέμενος συνιστούν τομή στη διαδοχή των οικουμενικών αυτοκρατοριών, καθώς για πρώτη φορά οι κατακτητές σφετερίστηκαν σε τέτοιο βαθμό τη βασιλική πόλη και το πρώτο ιερό των κατακτημένων.

Ο Μωάμεθ Β΄ και οι διάδοχοί του δεν επιχείρησαν να δημιουργήσουν κάποια ιδεολογική-πολιτιστική σύνθεση με τη χριστιανική ελληνορωμαϊκή κληρονομιά της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, μολονότι θεμελίωσαν το αυτοκρατορικό όραμα και τον θρίαμβο τους επάνω στα λείψανα του μεγαλείου της. Η πολεοδομική ανάπτυξη της οθωμανικής Κωνσταντινούπολης δεν υπαγορεύτηκε από κάποιον ευρύτερο κεντρικό σχεδιασμό. Τα βασικότερα σημεία της τοπογραφίας

της, η χωροθέτηση του μνημειακού της κέντρου, του νέου ανακτόρου και του τεμένους του Πορθητή καθορίστηκαν από την τοπογραφία της βυζαντινής πόλης και τη χωροθέτηση των αυτοκρατορικών ιερών της. Η οθωμανική Konstantiniyye άντλησε τη νομιμοποίησή της απευθείας από την αναφορά της στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη⁶⁰.

Ούτε, όμως, η διαχείριση των δύο αυτοκρατορικών ιερών μνημείων δεν υποδεικνύει κάποιο εγχείρημα σύνθεσης σε επίπεδο αυτοκρατορικής ιδεολογίας και θρησκευτικής πολιτικής. Οι Οθωμανοί διατήρησαν το δομικό οργανισμό της Αγίας Σοφίας, αλλά εξάλειψαν τον διάκοσμο και τους συμβολισμούς του. Στον ναό των Αγίων Αποστόλων προέκριναν την εκ θεμελίων αντικατάστασή του. Στην Αγία Σοφία αντικαταστάθηκε ο Ιησούς Χριστός ως προστάτης Θεός από τον Αλλάχ, στους Αγίους Αποστόλους ο Κωνσταντίνος, ως ιδρυτής της πόλης, από τον Μωάμεθ Β΄. Η αντικατάσταση των συμβολισμών εργαλειοποιήθηκε ως μέσο κυριαρχίας και αναδείχτηκε σε κατεξοχήν διχαστικό πεδίο, καθώς τα δύο αυτοκρατορικά ιερά προβλήθηκαν ως διαχρονικά σύμβολα της οθωμανικής κατάκτησης και της υποταγής του χριστιανικού ελληνορωμαϊκού παρελθόντος. Οι επιπτώσεις αυτών των επιλογών φαίνεται ότι επηρεάζουν ακόμη και σήμερα τη διαχείριση του ναού της Αγίας Σοφίας⁶¹, όπως υποδεικνύει η πρόσφατη, από τις 24 Ιουλίου 2020, επαναλειτουργία της ως μουσουλμανικού τεμένους.

⁶⁰ Ç. Kafescioğlu, «Reckoning with an Imperial Legacy: Ottomans and Byzantine Constantinople», Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), 1453. *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2005, 23-46.

⁶¹ P. Aykaç, «Contesting the Byzantine Past: Four Hagia Sophias as Ideological Battlegrounds of Architectural Conservation in Turkey», *Heritage and Society* 11 (2018), 151-178.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-3: Σχέδια Δημήτριου Θ. Χατζηλαζάρου. Εικ. 4: Christoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi*, Ms. Cod. Bibl. Marc. Lat. XIV.45 (coll. 4595), fol. 123r. Εικ. 5, 8: E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen aufgenommen in Jahre 1559 durch Melchior Lorichs aus Flensburg*, Μόναχο 1902, πίν. 6, 11. Εικ. 6: G.-J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Παρίσι 1681, 179. Εικ. 7: Μικρογραφία του Matrakçi Nasuh, του έτους 1537: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Matrak%C3%A7%C4%B1_Nasuh_-_%C4%B0stanbul.jpg (τελευταία πρόσβαση: 3.8.2021).

⁵⁹ *Αποκάλυψις Ιωάννου*, κα΄ 14, 19-20.

Dimitrios Th. Chatzilazarou

HOLY WISDOM AND HOLY APOSTLES OF CONSTANTINOPLE:
FROM IMPERIAL SANCTUARIES TO SYMBOLS OF CONQUEST.
THE SYMBOLICAL USE OF MEMORY BY THE BYZANTINE
AND OTTOMAN EMPIRES

The foundation of Constantinople was a symbolic act commemorating Constantine's victory and monarchy. According to the tradition of Greco-Roman royal capitals the monumental center of Constantinople was formed in the immediate surroundings of the Sacred Palace (Fig. 1). Two dynastic sanctuaries were erected at both ends of the urban organization of the new royal city. Hagia Sophia occupied in the area of the monumental center the place of the first sanctuary of the Roman State dedicated to the new patron God of the City and Empire, the Lord Jesus Christ (Fig. 2). Near the western walls of Constantinople the Mausoleum of Constantine with the cenotaphs of the Holy Apostles was built in a corresponding place with that occupied by the Mausoleum of Augustus in the monumental topography of Rome, effectively replicating the location of the most important Roman Mausoleum in the monumental landscape of Constantinople. The two sanctuaries were erected in the context of a broader urban planning of the Constantinian dynasty, which aimed through topographic and architectural references to archetypal monuments and landscapes of Rome to transfer a symbolic image of the Eternal City to the monumental landscape of Constantine's royal city projecting Constantinople as New Rome and capital of the Empire.

Justinian left a deep imprint on the two dynastic sanctuaries by his majestic building program projecting himself as a renovator of the imperial power (Fig. 3). By respecting their symbolic magnitude he added architectural grandeur, monumentality and new layers of symbolic messages emphasizing their enormous importance for the dynasty and the state. Despite the problems and the great financial difficulties faced by the Empire during the late Byzantine period, the two monuments

retained their great symbolic significance and remained in functional use until the Fall of 1453 (Fig. 4).

Mehmed the Conqueror was the only founder-successor of the ancient ecumenical empires who restored the conquered royal city of the former empire as capital city of his new state. His first official act was the transformation of Hagia Sophia into the Sultanic Mosque for Friday prayer (Figs 5, 6). By this act he dedicated the first sanctuary of the patron God of the Christian Roman Empire to the worship of his own god, Allah, symbolically re-founding Constantinople as an Islamic city. Hagia Sophia remained the main Imperial Mosque and the symbol of conquest throughout the Ottoman period. As a symbol of conquest, too, Mehmed erected a Mosque with his own Mausoleum on the site of the Church of the Holy Apostles and of the Mausoleums of Byzantine emperors (Figs 7, 8). His choice essentially symbolized the replacement of Constantine as founder of the City and of the royal dynasty. However, the urban remodeling of Ottoman Kostantiniyye was mainly depending on the topography of Byzantine Constantinople and on the location of its imperial sanctuaries. The succeeding Sultans respected the decisions of the Conqueror and the two sanctuaries retained their primary importance and their significance as symbols of the Ottoman conquest and of the subjugation of Christian Greco-Roman past. The replacement of the ancient symbolisms of the two monuments was instrumentalized as a means of domination and functioned as a divisive field, depriving the possibility of a fruitful resynthesis of the historical past with the present and the future.

*Archaeologist-Byzantinist, PhD
Ephorate of Antiquities of Cyclades
dimlazarou@yahoo.gr*